

15-тақырып

ЕРЕКШЕ ҚОРҒАЛАТЫН ТАБИҒИ ОБЪЕКТІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ КЕЗІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР

Ерекше қорғалатын табиғи объектілер түсінігі, негізгі принциптері және құрамы. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспорты. Мемлекеттік табиғи қорықтардың құқықтық режимі және негізгі қызметі. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер ұғымы, құқықтық режимі және олардың негізгі қызметі. Мемлекеттік табиғи резерваттардың және биосфералық резерваттар құқықтық режимі. Мемлекеттік зоологиялық парктер, мемлекеттік ботаникалық бақ, дендрологиялық бақтардың құқықтық режимі. Мемлекеттік табиғат ескерткіштердің құқықтық режимі. Мемлекеттік табиғи қаумалдар, жіктелуі және құқықтық режимі. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар.

Ерекше қорғалатын табиғи аймақтардың түсінігі, негізгі принциптері және құрамы. Қазақстан Республикасының ерекше қорғалатын табиғи аймақтар және мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілері туралы заңнамасы Қазақстан Республикасы Конституциясына негізделеді және «ҚР ерекше қорғалатын табиғи аймақтар туралы» заңынан, ҚР Экологиялық кодексінен және басқа да нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Бұл заңдар ерекше қорғалатын табиғи аймақтарды және мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін құру, кеңейту, қорғау, қалпына келтіру, орнықты пайдалану және басқару жөніндегі қоғамдық қатынастарды реттеп отырады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақ – ерекше қорғау режимі белгіленген мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілері бар жер учаскелері, су объектілері және олардың үстіндегі әуе кеңістігі. Ерекше қорғалатын табиғи аймақтар және ондағы экологиялық, ғылыми, мәдени маңызы бар қоршаған орта объектілері ҚР ұлттық құндылығы болып табылады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы негізгі принциптер:

1) биологиялық саналуандықты, бірегей және типтік ландшафттарды сақтау мен қалпына келтіруді қамтамасыз ететін экологиялық желінің базалық құрамдас бөлігі ретінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесін дамыту;

2) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы мемлекеттік реттеу, бақылау және қадағалау;

3) мемлекеттік табиғи-қорық қоры мен табиғи экологиялық жүйелерді сақтау;

4) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды ғылымды, мәдениетті, оқу-ағартуды, білім беруді, туризмді дамыту мақсаттарында пайдалану;

5) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдаланудың ақылы болуы;

6) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық;

7) жеке және заңды тұлғалардың ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы міндеттерді шешуге қатысуы;

8) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы ақпараттың қолжетімділігі;

9) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы халықаралық ынтымақтастық;

10) үйлестіру кеңестерінің ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы міндеттерді шешуге қатысуы болып табылады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің маңыздылығына байланысты республикалық немесе жергілікті маңызы бар санаттарға жатқызылады.

Республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрылу мақсаттарына және қорғалу режимінің түрлеріне байланысты мынадай түрлерге бөлінеді:

1) мемлекеттік табиғи қорықтар;

2) мемлекеттік ұлттық табиғи парктер;

3) мемлекеттік табиғи резерваттар;

4) мемлекеттік зоологиялық парктер;

5) мемлекеттік ботаникалық бақтар;

6) мемлекеттік дендрологиялық парктер;

- 7) мемлекеттік табиғат ескерткіштері;
- 8) мемлекеттік табиғи қаумалдар;
- 9) мемлекеттік қорық аймақтары.

3. Жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрылу мақсаттарына және қорғалу режимінің түрлеріне байланысты мынадай түрлерге бөлінеді:

- 1) мемлекеттік өңірлік табиғи парктер;
- 2) мемлекеттік зоологиялық парктер;
- 3) мемлекеттік ботаникалық бақтар;
- 4) мемлекеттік дендрологиялық парктер;
- 5) мемлекеттік табиғат ескерткіштері;
- 6) мемлекеттік табиғи қаумалдар.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспорты.

Қарауында ерекше қорғалатын табиғи аумақтар бар мемлекеттік органдар әрбір осындай аумақ бойынша белгіленген үлгідегі паспортты толтырады және оны уәкілетті органда тіркейді.

Тіркелген паспорттың әрбір данасы түпнұсқа болып табылады.

Республикалық және жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың паспорттарын әзірлеу және тіркеу (қайта тіркеу) қағидаларын уәкілетті орган бекітеді.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспорттыңда:

- 1) түрі мен санаты көрсетілген ерекше қорғалатын табиғи аумақтың атауы;
- 2) ерекше қорғалатын табиғи аумақты құру немесе кеңейту жөніндегі мемлекеттік орган актісінің атауы, нөмірі және қабылданған күні;
- 3) қарауында ерекше қорғалатын табиғи аумақ бар мемлекеттік органның атауы;
- 4) заңды тұлға мәртебесі жоқ ерекше қорғалатын табиғи аумақты қорғау жүктелген ұйымның атауы;
- 5) ерекше қорғалатын табиғи аумақтың туристік инфрақұрылымы, географиялық координаттары, шекарасының сипаттамасы, аумағының көлемі және күзет аймағы көрсетілген карта-схемасымен бірге орналасқан жері;

6) ерекше қорғалатын табиғи аумақта орналасқан мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің сандық және сапалық сипаттамасымен бірге олардың тізбесі;

7) ерекше қорғалатын табиғи аумақтың функционалдық аймақтары және олардың күзет режимі түрлері, жер учаскелерінің аралас меншік иелері мен жер пайдаланушылар, олардың күзет аймағындағы табиғат пайдалану жөніндегі міндеттемелері мен ауыртпалықтары туралы мәліметтер;

8) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда қызметтің рұқсат етілген және тыйым салынған түрлері, сондай-ақ жекелеген қызмет түрлеріне қойылған шектеулер;

9) келіп көру ережесі, жұмыс режимі, рекреациялық жүктеме көрсетіледі.

Түріне және функционалдық аймақтарға бөлінуіне байланысты бүкіл ерекше қорғалатын табиғи аумақта немесе оның арнайы бөлінген аймақтары мен учаскелерінде мынадай күзет режимінің түрлері енгізіледі:

1) кез келген шаруашылық қызметке, сондай-ақ мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілерінің табиғи жай-күйін бұзатын өзге де қызметке тыйым салуды көздейтін қорық режимі;

2) шаруашылық және өзге қызметтің жекелеген түрлеріне белгілі бір мерзімге немесе маусымдар бойынша толық тыйым салуды немесе шектеуді көздейтін қаумалдық режим;

3) табиғи кешендерді шектеулі пайдалануды, сондай-ақ жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың шаруашылық қызметтің дәстүрлі түрлерін мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілеріне зиянды әсер етпейтін тәсілдермен және әдістермен жүргізуін көздейтін шаруашылық қызметтің реттелмелі режимі.

Қоршаған ортаға зиянды әсерлердің алдын алу және оларды жою мақсатында ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда күзету мен қорғау жүргізілуі мүмкін.

Күзету:

1) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы Қазақстан Республикасы заңнамасын бұзушылықтың жолын кесу мақсатында аумақты қарауылдауды, оның ішінде жер және әуе көлігін қолданып қарауылдауды;

2) өрттердің алдын алуды, оларды байқауды және сөндіруді;

3) суды ластанудан, былғанудан және сарқылудан күзетуді қамтиды.

3. Қорғау:

1) судың зиянды әсерінің алдын алуды және жоюды;

2) өсімдіктерді қорғауды, зиянды жәндіктер мен орман аурулары ошақтарын дер кезінде анықтауды және оларға қарсы күресуді, санитарлық және басқа мақсаттарда ағаш кесуді (жолдар салуға байланысты орман жолдарын тарту, өртке қарсы жыралар қазу кезінде орманды тазарту);

3) індеттер мен эпизоотиялардың алдын алу мақсатында халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы мен ветеринарлық мониторингті қамтамасыз етуді, жануарлар санын реттеуді;

4) жерді эрозиядан қорғауды қамтиды.

Қазіргі кезде Жер шарында адамның аяғы тимеген және іс-әрекетінің әсеріне ұшырамаған алқаптар жоқтың қасы. Дегенмен де табиғаттың бастапқы табиғи қалпы сақталған немесе антропогендік факторлардың ықпалы онша байқала қоймаған экожүйелердің біраз бөлігін табиғи эталон ретінде сақтап қалудың маңызы зор. Өйткені мұндай аумақтар антропогендік факторлар көбірек ықпал еткен аймақтармен салыстыру үшін қажет. Халықаралық қабылданған ережелерге сәйкес әрбір мемлекеттің жалпы жер аумағының 10%-ы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мәртебесін алуы қажет. Біздің елімізде ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың негізгі түрі – мемлекеттік табиғи қорықтар. Мемлекеттік табиғи қорық – табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ, оның қызметінің мақсаты өзінің аумағындағы табиғи процестер мен құбылыстардың табиғи барысын, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі объектілерін, өсімдіктер мен жануарлардың жекелеген түрлері мен қауымдастықтарын, әдеттегі және бірегей экологиялық жүйелерді сақтау мен зерделеу және оларды қалпына келтіру болып табылады.

2. Мемлекеттік табиғи қорықтардың негізгі қызметіне:

1) мемлекеттік табиғи қорық пен оның күзет аймағының биологиялық саналуандығын қорғау және қалпына келтіру режимін қамтамасыз ету;

2) Табиғат жылнамасын жүргізуді қоса алғанда, мемлекеттік табиғи-қорық қорының экологиялық жүйелерін, объектілерін зерделеу және олардың мониторингі жөнінде ғылыми зерттеулер ұйымдастыру және жүргізу;

3) экологиялық-ағартушылық қызметті жүргізу;

4) мемлекеттік табиғи қорықтың экологиялық жүйелеріне зиянды әсер етуі мүмкін шаруашылық және өзге объектілерді орналастыру жобалары мен схемалары мемлекеттік экологиялық сараптамасына қатысу;

5) мемлекеттік табиғи қорық пен оның күзет аймағының аумағын экологиялық-ағартушылық, ғылыми және шектеулі туристік мақсаттарда пайдалануды реттеу жатады.

Қорықтар ғылыми мекемелер қатарына жатады. Қорық аумағында ешқандай шаруашылық жұмыстары жүргізілмейді, онда тек ғылыми-зерттеу жұмыстары ғана жүргізіледі. Сондықтан қорық аумағында жоғары білімі бар арнайы мамандар ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысады. Қазір Қазақстанда 10 мемлекеттік табиғи қорық бар. Қорық аумағындағы барлық табиғат байлықтары түгелдей қатаң түрде қорғалады. Сонымен бірге қорықтар белгілі бір экожүйелерді қорғау мақсатында арнайы ландшафтылы аумақтарда ұйымдастырылады. Мысалы, шөлді, далалы, суббатпақты және т.б. экожүйелердің қорықтары деп бөлінеді. Қазақстанда қазіргі уақытта 10 қорық ұйымдастырылған. Қазақстандағы қорықтардың барлық ауданы 1 610 973 га.

#	Атауы	Құрылған жылы	Көлемі, га	Орналасқан жері
1	2	3	4	5
1	Ақсу-Жабағылы мемлекеттік табиғи қорығы	1926	131 934	Оңтүстік Қазақстан облысы және Жамбыл облысы
2	Алматы мемлекеттік табиғи қорығы	1931	71 700	Алматы облысы
1	2	3	4	5
3	Наурызым мемлекеттік табиғи қорығы	1931	191 381	Қостанай облысы
4	Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығы	1939	160 826	Қызылорда облысы
5	Қорғалжын мемлекеттік табиғи қорығы	1968	543 171	Ақмола облысы және Қарағанды облысы

6	Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығы	1976	102 979	Шығыс Қазақстан облысы
7	Үстірт мемлекеттік табиғи қорығы	1984	223 342	Маңғыстау облысы
8	Батыс Алтай мемлекеттік табиғи қорығы	1992	86 122	Шығыс Қазақстан облысы
9	Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы	1998	65 217,9	Алматы облысы және Шығыс Қазақстан облысы
10	Қаратау мемлекеттік табиғи қорығы	2004	34 300	Оңтүстік Қазақстан облысы

Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер ұғымы және олардың негізгі қызметі.

Мемлекеттік ұлттық табиғи парк – ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар мемлекеттік табиғи-қорық қорының бірегей табиғи кешендері мен объектілерінің биологиялық және ландшафтық саналуандығын сақтауға, оларды табиғат қорғау, экологиялық-ағартушылық, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің негізгі қызметіне:

1) мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендерін, бірегей және эталондық табиғи учаскелерін, объектілерін, табиғи және тарихи-мәдени мұраны сақтау;

2) мемлекеттік ұлттық табиғи парк пен оның күзет аймағының күзет режимін қамтамасыз ету;

3) экологиялық ағартушылық;

4) биологиялық саналуандықты сақтаудың ғылыми әдістерін әзірлеу;

5) Табиғат жылнамасы бойынша экологиялық жүйелер мен жекелеген табиғи объектілердің мониторингін жүргізу;

6) мемлекеттік табиғи-қорық қорының бүлінген табиғи кешендерін, объектілерін, табиғи және тарихи-мәдени мұра объектілерін қалпына келтіру;

7) мемлекеттік ұлттық табиғи парк пен оның күзет аймағының аумағын экологиялық-ағартушылық, ғылыми, рекреациялық, туристік және шектеулі шаруашылық мақсаттарда пайдалануды реттеу жатады.

Ұлттық парк – ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар мемлекеттік табиғи-қорық қорының бірегей табиғи кешендері мен объектілерінің биологиялық және ландшафтық саналуандығын сақтауға, оларды табиғат қорғау, экологиялық-ағартушылық, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер аумағы:

1) қорық режимі;

2) экологиялық тұрақтандыру;

3) туристік және рекреациялық қызмет;

4) шектеулі шаруашылық қызмет аймақтарына бөлінеді.

Ұлттық табиғи парктердің қорықтардан айырмашылығы – туристер мен тынығушылардың кіріп көруіне рұқсат етіледі. Бірақ олардан табиғатты қорғау ретін сақтау талап етіледі. Қазіргі кезде республикамызда 9 мемлекеттік ұлттық парк бар.

Еліміздегі алғашқы ұлттық парк – **Баянауыл ұлттық табиғи паркі**. Ол 1985 жылы Павлодар облысындағы Баянауыл орман шаруашылығының негізінде құрылған, ауданы – 50,7 мың га. Парк аумағына енетін таулы-орманды ландшафтылары тамаша табиғат ерекшеліктерімен көзге түседі. Қарағай, қайың ормандары өскен, гранитті, үгіліп мүжілген Баянауыл таулары Сарыарқаның шөлейтті жазықтарында орналасқан. Мұнда құстардың 54 түрі, сүтқоректілердің 54, балықтың 8, өсімдіктің 438 түрі бар. Биік жері – Ақбет тауы, биіктігі – 1026 м. Табиғатының қолайлы жағдайына байланысты Баянауыл тауларын «шөлді даладағы таулы-орманды шұрат» деп атайды. Бұл аймақ – жаппай демалыс пен туризмнің дамыған жері. Мұнда көптеген демалыс үйлері, емдеу мекемелері, туристік базарлар орналасқан. Паркте ұзақ уақыт үгілу әрекетінен қайталанбас жартас шоқылар қалыптасқан. Олар сыртқы түріне орай «Жалмауыз кемпір», «Найзатас», «Тас және Ат басы», т.б деп аталады.

Іле Алатауы ұлттық паркі. 1996 жылы ұйымдастырылған. Ауданы – 181,6 мың га. Іле Алатауының солтүстік беткейінде Түрген шатқалынан бастап, батыста Қаскелең асуына дейінгі

ерекше ландшафтыларды қорғау және демалыс, тынығу мақсатында пайдаланылады. Мұнда қорғауға аңның 43 түрі, құстың 138 түрі, балықтың 8 түрі, өсімдіктің 1282 түрі алынды.

Қарқаралы ұлттық паркі 1998 жылы құрылған. Ауданы 90,3 мың га. Қарағанды облысындағы Қарқаралы ауданында орналасқан. Қарқаралы және Кент тау жүйелерін қамтиды. Осында әйгілі Шайтанкөл орналасқан. Мұнда аңның 39 түрі, құстың 55 түрі, балықтың 11 түрі, өсімдіктің 68 түрі қорғалады.

Алтынемел табиғи ұлттық паркі 1996 жылы Алматы облысының Кербұлақ, Панфилов аудандары жерінде орналасқан. Ауданы – 212,1 мың га. Алтынемел тауын қамтиды. Мұнда аңның 6 түрі (таутеке, қарақұйрық, құлан, қызыл қасқыр және т.б.) сонымен бірге құстың 231 түрі, балықтың 22 түрі, өсімдіктің 800 түрі қорғауға алынған.

Көкшетау паркі 1996 жылы ұйымдастырылған. Ауданы – 135,8 мың га. Мұнда аңның 305 түрі, құстың 223, балықтың 22 түрі, өсімдіктің 800 түрі қорғауға алынған.

Резерват (лат. *reservatus* – сақталған) – негізгі қорғалатын нысаны табиғи кешен құрауыштарының бірі болып табылатын қорғалатын табиғи аумақ. Резерваттар міндеті (орман, батпақ, орнитологиялық және т.б.) мен режимі бойынша сараланады: басқарылмайтын резерват – мұнда табиғи процестері адамның ешқандай араласуынсыз өзінен-өзі табиғи негізде реттеледі және басқарылатын резерват – қорғалу режимі бойынша қорыққа жақындау келеді. Мемлекеттік табиғи резерват – табиғи кешендер мен оған байланысты табиғи және тарихи-мәдени объектілерді қорғау, қалпына келтіру және биологиялық әртүрлілікті қамтамасыз етуге арналған, жер үстіндегі және судағы экологиялық жүйелерді қамтитын, табиғат қорғау және ғылыми мекеме нысанында құрылған ерекше қорғалатын табиғи аймақ. Қазіргі кезде республикада екі мемлекеттік табиғи резерват бар: «Семей орманы» және «Ертіс орманы».

Мемлекеттік табиғи резерват территориясы әртүрлі қорғау мен пайдалану режиміндегі аймақтарға бөлінеді. Олар – қорық режимінің аймағы және буферлік аймақ.

Мемлекеттік табиғи резерваттың аралық аймағында шектелетін, реттелетін және ұйытқы аймағының экологиялық жүйелеріне теріс әсер етпейтін мынадай әртүрлі қызмет нысандары жүзеге асырылуы мүмкін:

- 1) ғылыми зерттеулер және мамандар оқыту және даярлау орталықтарын ұйымдастыру;
- 2) қоршаған орта мониторингі және экологиялық жүйелердің өзгеруін бақылау;
- 3) орман шаруашылығы қызметі, өртке қарсы іс-шаралар және орман алқаптарын қорғау;
- 4) ұйытқы аймағының биологиялық саналуандығын ұзақ мерзім сақтауды және оның зақымданбауын және тұтастай алғанда мемлекеттік табиғи резерваттың экологиялық жүйелерінің тұрақтылығын қамтамасыз ету шеңберінде дәстүрлі жер пайдалану;
- 5) биологиялық және ландшафтылық саналуандықты, табиғи экологиялық жүйелерді қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды кеңінен жүргізу;
- 6) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға жеке тұлғалардың кіру тәртібімен белгіленген, рекреациялық жүктемеге сәйкес бақыланатын және реттелетін туризм, рекреациялық пайдалану;
- 7) минералды сулар мен шипалы ресурстарды пайдалану;
- 8) экологиялық ағартушылық, оқыту бағдарламаларын жүргізу, көрсету учаскелерін және экологиялық тұрғыдан алғанда жанашырлықпен табиғат пайдалану менеджментін ұйымдастыру;
- 10) әуесқойлық (спорттық) балық аулау;
- 11) мелиорациялық аулау;
- 12) ғылыми-зерттеулік аулау;
- 13) өсімін молайту мақсатында аулау;
- 14) көшпелі және стационарлық омарталар пайдаланыла отырып, бал ара шаруашылығы.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жаңа түрі болып, биосфералық резерваттар танылады. Биосфералық резерват дегеніміз – Дүниежүзілік биосфералық резерваттар желісіне енгізілген мемлекеттік табиғи қорық, мемлекеттік ұлттық табиғи парк немесе мемлекеттік табиғи резерват және олардың қорғау аймақтары.

Биосфералық резерваттар:

- 1) мәдени және табиғи мұраға бай табиғи аумақтарды сақтау, қалпына келтіру және пайдалану;
- 2) табиғи ресурстардың сақталуы мен қалпына келтірілуі ескеріле отырып, аумақтардың ұзақ мерзімді, орнықты экономикалық және әлеуметтік дамуын, оның ішінде олардың рекреациялық пайдаланылуын қолдау;
- 3) ұзақ мерзімді экологиялық бақылау, мониторинг пен экологиялық зерттеулер, сондай-ақ халықты экологиялық тұрғыдан ағарту және тәрбиелеу мақсатында құрылады.

Биосфералық резерваттардың аумағында мынадай функционалдық аймақтар бөліп көрсетіледі:

1) ұйытқы аймақ – биологиялық және ландшафтық әртүрлілікті сақтауға арналған қорықтық қорғау режимі бар аймақ;

2) аралық аймақ – экологиялық бағдарланған шаруашылық қызметті жүргізу және биологиялық ресурстардың өсімін орнықты молайту үшін пайдаланылатын қаумалдық қорғау режимі бар аймақ;

3) сыртқы өтпелі аймақ – экологиялық бағдарланған шаруашылық қызметті жүргізу үшін пайдаланылатын ерекше қорғалатын табиғи аумақтан тыс аумақ учаскесі.

Мемлекеттік зоологиялық парктер – мәдени-ағартушылық, ғылыми, оқу және табиғат қорғау қызметіне, тектік қорды сақтауға және әдеттегі, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар жануарлар түрлерін жасанды орта жағдайында өсіруге арналған табиғат қорғау және ғылыми ұйым мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ. Мемлекеттік зоологиялық парктердің негізгі қызметіне Қазақстанның жануарлар дүниесін сақтаудың, молықтыру мен пайдаланудың, дүниежүзілік маңызы бар Қазақстан фаунасының ресурстарын игерудің ғылыми негіздерін әзірлеу жатады.

Мемлекеттік зоологиялық парктер:

1) экспозициялық – жануарларды ұстау және өсіру, сондай-ақ келушілердің көруі үшін;

2) ғылыми – ғылыми зерттеулер жүргізу үшін;

3) қоғамдық – келушілерге қызмет көрсету үшін;

4) әкімшілік және өндірістік-шаруашылық аймақтарға бөлінеді.

Мемлекеттік ботаникалық бақ – өсімдіктер дүниесін, соның ішінде өсімдіктердің сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлерін қорғау, молықтыру және пайдалану жөнінде зерттеулер мен ғылыми талдамалар өткізуге арналған табиғат қорғау және ғылыми ұйымдар мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ. Мемлекеттік ботаникалық бақтардың негізгі қызметіне Қазақстанның өсімдіктер дүниесін сақтаудың, молықтыру мен пайдаланудың, Қазақстанның дүниежүзілік маңызы бар флора ресурстарын игерудің ғылыми негіздерін әзірлеу жатады. Негізгі ғылыми бағыттары: жергілікті және сырттан әкелінген өсімдіктерді өсіру, жерсіндіру, олардың биологиясын, экологиясын мен физиологиясын, өсіп-өнуін, селекциясын зерттеу; ботаникалық ілімді дамыту, оның жетістіктерін жалпы халыққа тарату; республикамызда азайып бара жатқан, жойылу қаупі төнген өсімдіктерді қолдан өсіріп көбейту, биологиялық, экологиялық ерекшеліктерін зерттеу, оларды сақтап қалудың, табиғи таралған орталықтарына қайтарудың жолдарын қарастыру; қала, ауыл, елді мекендерді көгалдандыру; бақ өсіру; гүлзар салу бағыттарында ғылыми-ағарту жұмыстарын жүргізу; өсімдіктердің жаңа түрлерін іздестіру, олардың пайдалы қасиеттерін анықтап, адам қажетіне жарату; өсімдіктер әлемін қорғау, көркейту. Ботаникалық бақтың негізгі бөлігін – шет жерлерден әкеліп отырғызылған өсімдіктер құрайды. Олар биологиялық ерекшеліктеріне қарай ашық далада, оранжереяда, жылыжайда өсіріледі. Қазір Қазақстанда әртүрлі табиғи-климаттық жағдайда орналасқан алты ботаникалық бақ – Бас ботаникалық бақ (Алматы), Маңғыстау тәжірибелік ботаникалық бағы (Ақтау), Жезқазған ботаникалық бағы, Алтай ботаника бағы (Лениногор), Іле ботаникалық бағы (Бақанас), Қарағанды ботаникалық бағы бар.

Мемлекеттік ботаникалық бақтар:

1) экспозициялық – өсімдіктерді өсіру және келушілердің көруі үшін;

2) ғылыми – өсімдіктердің тектік қорының коллекцияларына ғылыми зерттеулер жүргізу және оларды сақтау үшін;

3) қоғамдық – келушілерге қызмет көрсету үшін;

4) әкімшілік және өндірістік-шаруашылық аймақтарға бөлінеді.

Мемлекеттік дендрологиялық парк – ағаш және бұта тұқымдарын қорғауға, молықтыру мен пайдалануға арналған аймақтар бойынша белгіленген күзет режимдері бар табиғат қорғау және ғылыми ұйымдар мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ. Мемлекеттік дендрологиялық парктердің негізгі қызметіне Қазақстанның ағаш өсімдіктерін сақтаудың, молықтырудың және пайдаланудың ғылыми негізін әзірлеу, Қазақстанның дүниежүзілік маңызы бар флорасының ресурстарын игеру жатады.

Дендрологиялық бақ – өсімдіктерді жүйеленімдік, географиялық, экологиялық, әсемдік, т.б. белгілеріне байланысты өсіретін жер телімі, арнайы бақ. Дендрарийдің (грекше dendron – ағаш) ғылыми, ғылыми-тәжірибелік және ағартушылық мәні зор. Ауданы көбіне жүз гектарға дейін болады. Дендрарий шет жерлерден әкелінген және жергілікті өсімдіктерден құралады. Дендрарий өсірудегі негізгі мақсат – ағаш өсімдіктерін жерсіндіру, елді мекендерді көгалдандыру, қорғаушы екпе орман алқаптары мен орман шаруашылығы үшін әрі төзімді, әрі әсем түрлерді сұрыптау,

тарату. Жақсы жоспарлап салынған дендрарийдің эстетикалық маңызы зор. Қазіргі уақытта Қазақстанда Есік және Шымкент дендрарийлері жұмыс істейді. Есік дендрарийі – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің тәжірибелік-көрсеткіш питомнигі. Ол Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданында орналасқан, 1959 жылы ұйымдастырылған. Аумағы 360 гектар. Ағаш, бұта көшеттерін өсіреді. Ал Шымкент дендрарийі 1979 жылы құрылған. Аумағы 173 гектар. Ағаш, бұта, әртүрлі гүл көшеттерін өсірумен айналысады

Мемлекеттік табиғат ескерткіші – экологиялық, ғылыми, мәдени және эстетикалық тұрғыдан алғанда жекелеген бірегей, орны толмайтын, құнды табиғи кешендерді, сондай-ақ мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілеріне жатқызылған шығу тегі табиғи және жасанды объектілерді қамтитын ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

Қазақстан табиғат ескерткіштер тізімі

Атауы	Көлемі, га	Орналасқан жері
«Дулыға сүйір шоқысы»	2	Ақмола облысы
«Қара май шоқысы»	1	Ақмола облысы
«Қашқын шоқысы»	1,3	Ақмола облысы
«Көк мүйіс»	1,2	Ақмола облысы
«Көне ағашты тоған»	1	Ақмола облысы
«Қызыл күрең мүйісі»	0,5	Ақмола облысы
«Малта тасты шоқы»	2	Ақмола облысы
«Өрт байқау шоқысы»	1	Ақмола облысы
«Баум тоғайы»	130	Алматы қаласы
«Айғай құм»	240	Алматы облысы
«Шарын шетен тоғайы»	5014	Алматы облысы
«Шынтүрген шыршалары»	900	Алматы облысы
«Қаз қайтуы»	2	Павлодар облысы
«Айыртау шоқысы»	2	Солтүстік Қазақстан облысы
«Бүркіттау шоқысы» және «Қайнар көз»	3	Солтүстік Қазақстан облысы
«Жаңажол»	9	Солтүстік Қазақстан облысы
«Имантау көлінің аралы»	34,4	Солтүстік Қазақстан облысы
«Қазан жартасы шөгінділері»	3,9	Солтүстік Қазақстан облысы
«Қарағайлы орман»	26	Солтүстік Қазақстан облысы
«Қостау шоқысы»	10,5	Солтүстік Қазақстан облысы
«Көне алап»	2	Солтүстік Қазақстан облысы
«Күміс қарағайлы орман»	83	Солтүстік Қазақстан облысы
«Сүйір шоқы»	3	Солтүстік Қазақстан облысы
«Үңгірлі сарқырама»	0,5	Солтүстік Қазақстан облысы
«Шолғыншы шоқысы»	3,8	Солтүстік Қазақстан облысы
«Көкшілтау самырсын тоғайы»	137	Шығыс Қазақстан облысы
«Қиын-Керіш»	300	Шығыс Қазақстан облысы

Мемлекеттік табиғи қамал – мемлекеттік табиғи-қорық қорының бір немесе бірнеше объектілерін сақтауға және молықтыруға арналған шаруашылық қызметтің тапсырыстық режимі немесе реттелмелі режимі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

2. Өздерінің функционалдық мақсаты бойынша мемлекеттік табиғи қамалдар мынадай түрлерге бөлінуі мүмкін:

- 1) кешендік – ерекше құнды табиғи кешендерді сақтау және қалпына келтіру үшін;
- 2) биологиялық (ботаникалық, зоологиялық) – өсімдіктер мен жануарлардың бағалы, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлерін сақтау және қалпына келтіру үшін;
- 3) палеонтологиялық – жануарлардың, өсімдіктердің және олардың кешендерінің қазып алынатын қалдықтарын сақтау үшін;
- 4) гидрологиялық (батпақты, көлді, өзенді) – сулы-батпақты жерлердің құнды объектілері мен кешендерін сақтау үшін;
- 5) геоморфологиялық – сирек кездесетін және бірегей табиғи рельеф нысандарын сақтау үшін;
- 6) геологиялық және минералогиялық – сирек кездесетін геологиялық және минералогиялық түзілімдерді сақтау үшін;
- 7) топырақтық – топырақтың әдеттегі және сирек кездесетін түрлерін сақтау үшін;
- 8) гидрогеологиялық – жерасты суларының бірегей көздерін сақтау үшін құрылады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар. Экологиялық талаптар дегеніміз – Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілері мен нормативтік-техникалық құжаттарында қамтылған, қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына теріс әсер ететін шаруашылық және өзге де қызметті шектеу және оларға тыйым салу. Жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тіршілік ету ортасы ретінде ерекше құнды болып табылатын, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың экологиялық жай-күйін сақтау мен жақсарту мақсатында қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы уәкілетті мемлекеттік органмен келісім бойынша осы аумақтарға арналған Қазақстан Республикасының бүкіл аумағы үшін белгіленгенге қарағанда неғұрлым қатаң экологиялық нормативтер әзірлеуі және енгізуі мүмкін.

Мемлекеттік қорық аймақтарында пайдалы қазбаларды геологиялық зерттеуге, барлауға және өндіруге қойылатын арнайы экологиялық талаптар.

Пайдалы қазбаларды геологиялық зерттеудің, барлау мен өндірудің қоршаған ортаға және мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілеріне ықтимал теріс әсерін болдырмау үшін табиғат пайдаланушы:

1) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік органдармен:

- технологиялық жолдарды және электр беру желілерін жөндеу кезінде қажетті алаңдардың саны мен орналасуын, сондай-ақ табиғат пайдаланушының қызметі кезінде автокөліктің жолдан шығу қажеттілігін;
- келісімшарттық аумақ бойынша көмекші технологиялық жолдардың схемасын;
- өндіріс және тұтыну қалдықтарын жинақтауға, сондай-ақ жанар-жағармай материалдарын және басқа да ластаушы заттарды төгуге арналған алаңдарды орналастыру мен жабдықтауды;
- жобада көзделген технологиялық алаңдарды әзірлеу үшін келісімшарттық аумақта ағаштар мен бұталарды кесу мен түбірімен қопаруды келісуі;

2) келісімшарттық аумақтың шекарасын анық белгілеу мақсатында аншлаптар қою жолымен шекараларды нақтылап айқындауы;

3) химиялық және радиоактивті материалдарды тасымалдауды олардың қоршаған ортаға түсуіне жол бермейтін арнайы ыдыстармен ғана жүзеге асыруы;

4) технологиялық жолдардың жабындысын жол бетінің бұзылуын, оның өте қатты шаң басуын, тасымалдау кезінде химиялық және радиоактивті заттардың төгілу қаупінің артуын болғызбайтын жағдайда ұстауы;

5) үйінділерді рекультивациялауды, технологиялық жолдарды және электр беру желілерін жөндеу кезінде пайдаланылған құрылыс материалдарының қалдықтарын тасып әкетуді немесе бөлінген орындарға көмуді жүргізуі қажет.

Мемлекеттік қорық аймақтары аумағында:

1) елді мекендер, өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығы мен мелиорацияның, энергетиканың, көлік және байланыстың тұрақты объектілерін, әскери және қорғаныс объектілерін, санаторийлер, демалыс үйлерін, тамақтану пункттерін, қонақүйлер, мемлекеттік қорық аймағының мақсаттары мен жұмыс істеуіне байланысты емес өзге де объектілер мен ғимараттар орналастыруға және салуға;

2) табиғи ландшафтың өзіне тән бейнесін өзгертуге, экологиялық жүйенің бұзылуына әкеп соғуы мүмкін жұмыстар жүргізуге;

3) өндіріс және тұтыну қалдықтарын, сондай-ақ радиоактивті материалдарды көмуге;

4) жергілікті жер рельефінің ойыстарын өнеркәсіптік және өзге де ластанған суларды төгу үшін пайдалануға;

5) ықтимал қауіпті химиялық және биологиялық заттарды қолдануға, қоршаған ортаға зиянды физикалық ықпал етулерді жүзеге асыруға;

6) тұрақтар ұйымдастыру, шатырлар құру, алау жағу үшін көзделген орындардың шегінен тысқары жерде осындай әрекет етуге;

7) жалпыға ортақ пайдаланылатын жолдардан тысқары және сол үшін арнайы көзделген орындардан тысқары жерде механикалық көлік құралдарының жүруіне және тұруына, үй жануарларын жаюға;

8) жергілікті флора мен фаунаға жат өсімдіктерді және жануарларды интродукциялауға;

9) медицинада және басқа мақсаттарда пайдаланылатын өсімдіктерді өнеркәсіптік дайындауға;

10) жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік органның арнаулы рұқсатынсыз жануарлар дүниесі объектілерін алып қоюға, ағаштар мен бұталарды кесуге, қосалқы орман материалдарын дайындауға және шөп шабуға;

11) жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік органмен келісім бойынша, арнайы бөлінген алаңдарды қоспағанда, көлік құралдарының технологиялық жолдардан шығып кетуіне, сондай-ақ жол желісінен тыс келісімшарттық аумақпен жүруіне;

12) кеңінен таралған пайдалы қазбаларды өндіруге;

13) қалдықтардың келісімшарттық аумаққа және мемлекеттік қорық аймағына көшуін (желмен, жауын-шашынмен) болдырмайтын, осы үшін арнайы бөлінген орындардан тыс жерге өндіріс және тұтыну қалдықтарын жинақтауға;

14) жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік органмен келісім бойынша келісімшарттық аумақта, арнайы бөлінген алаңдарды қоспағанда, жанар-жағармай материалдары мен басқа да ластаушы заттарды төгуге тыйым салынады.

Қоршаған ортаның жай-күйін бақылау мақсатында қоршаған орта жай-күйінің өндірістік мониторингінің бағдарламасын жыл сайын жасауды және оны ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, қоршаған ортаны қорғау және жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік органдармен келісуді қамтамасыз ету қажет, онда:

1) келісімшарттық аумақтан жиырма километрге дейінгі шеңберде артезиан ұңғымалары мен құдықтардағы судың химиялық құрамын тоқсан сайын бақылау;

2) келісімшарттық аумақта және оның шегінен тыс он километрге дейінгі шеңберде топырақтағы радиация деңгейі мен радиоактивті заттардың болуын тоқсан сайын бақылау;

3) қоршаған ортада қызмет барысында пайда болатын ластаушы заттардың шоғырлануын тоқсан сайын бақылау;

4) іс-шаралардың нақты мерзімі және оны орындаушылар, аяқтау және есептілік нысаны көзделуге тиіс.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Ерекше қорғалатын табиғи объектілер түсінігі, негізгі принциптері және құрамы.
- 2) Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспорты.
- 3) Мемлекеттік табиғи қорықтардың құқықтық режимі және негізгі қызметі.
- 4) Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер ұғымы, құқықтық режимі және олардың негізгі қызметі.
- 5) Мемлекеттік табиғи резерваттардың және биосфералық резерваттар құқықтық режимі.
- 6) Мемлекеттік зоологиялық парктер, мемлекеттік ботаникалық бақ, дендрологиялық бақтардың құқықтық режимі.
- 7) Мемлекеттік табиғат ескерткіштердің құқықтық режимі.
- 8) Мемлекеттік табиғи қаумалдар, жіктелуі және құқықтық режимі.
- 9) Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1) Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 09.01.2007 ж.
- 2) Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.
- 3) Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы.- Алматы, 2005.
- 4) Күлтелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.
- 5) «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі N175 заңы.